

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В УМОВАХ КРИЗИ: ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ЧИ ЩЕ ОДНА СПРОБА ВИЖИВАННЯ?

Abstract. The questions related to the evolution of rural communities are clarified, and the dynamics of social changes in the country and the attitude of the rural population to them are considered. Under the modern conditions of the general economic crisis, the processes of destruction of villages, fracture of their social structure, and deterioration of the life of the rural population are intensified on the whole.

Третина населення сучасної України проживає в сільській місцевості. Громадське життя і традиції сільського соціуму, породжені об'єктивними соціальними умовами і тісно пов'язані з ними, є динамічними, в них постійно відбувається трансформація застарілих форм, активна взаємодія з новими, які виникають у зв'язку із соціальними змінами в суспільстві. В таких умовах постає необхідність з'ясування низки питань, пов'язаних з еволюцією сільської громади, порівняння дореформеного і післяреформеного станів сільського соціуму, розгляду динаміки соціальних змін в країні та ставлення до них селян. Безперечно, лише на основі цієї динаміки можна говорити про еволюцію селянства, яке реформи поставили у складну ситуацію, зумовлену перерозподілом економічної влади, власності, праці, змінами у соціальній структурі села тощо. Зосередження сьогодні інтересів суспільства на проблемі виживання, всеохоплююча політична та фінансово-економічна криза не сприяють розвитку країни, її входженню у глобалізований світовий простір, залишається домінуючою просхідна орієнтація масової свідомості, радянські стереотипи досі співіснують із демократичними принципами розвитку громадянського суспільства, зокрема серед мешканців сільської місцевості.

Ще на початку минулого сторіччя селянство в Україні становило основну масу населення України (за станом на 1900 р. – 86% від усього населення України), основний клас виробників. Землеробський тип господарства, успадкований з прадавніх часів, тривалий час визначав характер розвитку всіх сфер економічного і соціального життя українців. Тому природно, що саме селянство було головним носієм історичної та культурної пам'яті народу, його традицій і звичаїв. Багатий виробничий, господарський, соціальний, культурно-просвітницький досвід українського селянства і досьогодні становить велику цінність, важливу при розгляді тих соціальних змін, що відбуваються на початку ХХІ ст.

Традиційні форми громадського життя найтіснішим чином пов'язані з функціонуванням сільської територіальної общини – громади. Роль та значення громади завжди були значними в українському суспільстві, оскільки вона здійснювала низку важливих функцій, що забезпечували життєдіяльність села.

Пройшовши багатівіковий шлях розвитку й зберігаючи певну спадкоємність, сільська громада з часом трансформувалася на територіальне об'єднання, що трималося на основі сусідських зв'язків, залишаючись базовою організацією селянства, яка регулювала всі аспекти його життєдіяльності – господарський, побутовий, морально-етичний, релігійний.

XX ст. кардинально поміняло як політичний та економічний, так і соціально-громадський устрій, не кажучи вже про зміни психологічних і морально-ціннісних норм та правил поведінки сільського соціуму, про вплив загальносвітових процесів. З кінця 50-х рр. почалося неухильне зменшення загальної кількості сільського населення в Україні і, відповідно, зростання частки міського. Сьогодні, на початку XXI ст., за даними Держкомстату України, чисельність сільського населення становить 32,5% (за станом на 1.02. 2008 р.). Цікаво, що лише за період 1939–1989 рр. рівень урбанізації в Україні зріс майже удвічі (відмітки 50% на 50% цей показник мав у 1963 р.). У цілому за 1959–2001 рр. при зростанні загальної чисельності населення країни на 15,7% чисельність міського населення зросла на 70,1%, натомість чисельність сільського зменшилася на 30,1%. А за період 2003–2006 рр. щорічні темпи зменшення чисельності сільського населення становили близько 1,3%, або 200 тис. осіб щороку¹.

У радянський період у сільському соціумі відбулися подальші незворотні зміни економічних та господарських стосунків шляхом здійснення форсованої індустріалізації, масового розкуркулювання, штучного голодомору 1932–1933 рр., Другої світової війни тощо. Через це сьогодні, на початку XXI ст., ми спостерігаємо ту картину, що традиційно притаманний Україні колективний спосіб господарювання поступово (але доволі швидко) витісняється приватновласницьким з його специфічними стосунками, впроваджуються відносини капіталістичного типу. Все це впливає не лише на сам спосіб сільгоспвиробництва, а й на спосіб життєдіяльності сільського виробника, механізми його включення у сільську громаду та взаємини з нею. Новостворений тип власника-виробника (універсального селянина) трансформує сільську громаду, прагнучи, з одного боку, пристосуватися до неї, а з другого, – пристосувати громаду до свого способу виробництва і життєдіяльності.

У цілому сьогоднішнє село перебуває у транзитивній ситуації складного переходу від колективістського способу виробництва і життєдіяльності до приватновласницького. Аналіз процесів, що визначають рівень і якість життя сільського населення сьогодні, свідчить про незадовільний стан соціального розвитку сільських територій, для яких характерні глибока демографічна криза, брак мотивації до праці, безробіття, відплив трудових ресурсів, занепад соціальної інфраструктури, деградація сільського соціуму і в цілому – вимирання села.

¹ Див.: niss.gov.ua

Упродовж багатьох років ситуація супроводжується несприятливим для сільськогосподарських товаровиробників співвідношенням цін на продукцію сільськогосподарства та промислові товари, що споживаються аграрним сектором, витісненням вітчизняної продукції дешевшою імпортованою іззовні. Водночас товаровиробники відчувають гострий дефіцит капіталу. З одного боку, кошти вимиваються гіперінфляційними процесами, з іншого – стримується розвиток належної фінансово-кредитної, іпотечної та банківської систем. Відсутність коштів призводить до того, що сільгосптоваровиробники часто не в змозі придбати необхідні матеріально-технічні засоби, виплатити/отримати заробітну плату, не кажучи вже про впровадження сучасних науково-технічних досягнень на селі тощо.

Зміни форми власності та структури виробництва, відсутність капіталовкладень супроводжуються різким спадом обсягів сільськогосподарського виробництва, спостерігається нерозвиненість, а в окремих випадках майже цілковита відсутність ринкових інститутів. Залишається нерозв'язаним і законодавчо не врегульованим найголовніше селянське питання, а саме земельне. В державі не створено нормального ринку землі. Відсутність певного досвіду роботи в ринкових умовах, банківське та державне здирицтво, активно здійснюване криміналізованою та корумпованою владою на всіх рівнях, призвели до утворення й накопичення боргів та банкрутства сільськогосподарських підприємств (тих, які намагалися вийти на шлях самостійного господарювання), знищення соціальної інфраструктури на селі та загального занепаду сільських територій.

Недосконалість земельної реформи та трансформації сільськогосподарських підприємств призвели до значного скорочення виробництва сільськогосподарської продукції, зменшення посівних площ та поголів'я великої рогатої худоби, а також до того, що селянин – власник земельної частки та майнового паю – не може ефективно використати свою власність, і відповідно вона не є джерелом зростання прибутковості виробництва та добробуту на селі.

Масове опитування, проведене ІС НАНУ разом із Національним аграрним університетом та Таврійською державною агротехнічною академією влітку 2007 р. серед селян (було опитано 700 осіб, що репрезентують доросле сільське населення України), щодо з'ясування стану сучасного сільського соціуму, на додаток до попереднього дослідження у межах теми з питань соціологічного аналізу аграрної і земельної реформ в Україні², засвідчило і підтвердило динаміку соціальних змін, зокрема змін у сучасній сільській громаді, а відтак і трансформацію ставлення пересічних селян до сьогоднішніх проблем.

Реформування великотоварних господарств у дрібні та середні призвело до того, що останні стали відігравати на селі не лише економічну, а й важливу соціальну роль. Загалом подрібнення господарств певним чином "пом'якшило" проблему зайнятості в країні, зменшивши чисельність безробітних на селі, хоча саме на селі проблема зай-

² За темою опубліковано: Аграрна реформа в Україні : соціологічна діагностика : моногр. / за ред. В.І. Тарасенка. – К. : ІС НАНУ, 2007. – 576 с.

нятості сьогодні є чи найсерйознішою з усіх проблем. З одного боку, селяни, які втратили або не знайшли офіційного місця роботи, залишаються працювати у власному господарстві (або повертаються до рідних сіл після спроб влаштування на виїзді), забезпечуючи тим самим себе робочими місцями, годуючи свої сім'ї та вивозячи решту продукції до міст на продаж. Через це за умов економічної кризи й занепаду, а потім і після розорення колективних сільгоспідприємств (КСП), особисті селянські господарства не зазнали відчутного спаду виробництва. Водночас постійна і "маятникова" міграції сільського населення призвели до статеві-вікового дисбалансу, деформації демографічних структур і процесів у сільській місцевості, збайдужіння селян до рідної землі. А з іншого, – актуалізувалися проблеми, котрі погіршують атмосферу і руйнують залишки традиційних цінностей і укладу українського села. Так, проведене нами опитування, показало, що більшість селян і досьгодні господарюють переважно і тільки на власних присадибних ділянках (58,5%), 17,6% – на власній землі (пай), стільки ж працюють в агроформуванні і водночас на власній ділянці, і лише 4% не мають власної ділянки і трудяться лише в агроформуванні. З тих селян, які господарюють на власній присадибній ділянці, 44% виробляють продукцію лише для задоволення потреб власної сім'ї, 39,5% – виробляють дещо й на продаж, а 10,5% виробляють і мають стільки, що ледь у змозі звести кінці з кінцями. Оцінюючи життєві можливості своєї сім'ї, більшість селян (60,5%) зазначили, що вони в змозі задовольнити лише першочергові потреби, а 14% і цього не можуть зробити достатньою мірою. Тобто, проведена аграрна реформа поставила сучасного селянина в такі умови, що сьогодні він не тільки не в змозі відкрити власну (підприємницьку) справу (думка 64% опитаних), придбати майнову нерухомість (56,5%), ба, навіть забезпечити своє господарство необхідною технікою (66%). Навіть освіту дітям сьогодні можуть дати менше половини сільського населення. Одне слово, сучасному селянинові залишається лише боротися за фізичне виживання (див. табл. 1).

Таблиця 1

Як би Ви оцінили життєві можливості Вашої сім'ї?, %

Життєві можливості	Покращали	Не змінилися	Погіршилися	Важко сказати
-матеріальна забезпеченість	16,0	37,0	29,7	11,8
-соціальна захищеність	7,8	43,1	28,7	13,1
-правова захищеність	6,2	37,2	28,4	19,6
-комунально-побутове обслуговування	10,1	33,6	38,6	10,5
-транспортне обслуговування	32,3	23,9	27,1	7,5
-медичне обслуговування	14,7	33,6	39,2	5,2
-культурне обслуговування	14,0	29,7	37,2	11,4
-торговельне обслуговування	46,7	24,8	11,8	7,8
-послуги церкви	35,3	30,7	7,5	16,0
-відпочинку і дозвілля	13,4	23,2	36,3	16,7
- інше	3,3	17,0	11,1	31,0

Офіційно вважається, що агрореформу в Україні проведено відповідно до її концепції та плану і вже завершено, селянам же залишається лише користуватися результатами та прилаштовуватися до проживання і господарювання в цих умовах. Утім результати й перебіг самої реформи показують, що селянам весь час доводиться платити за неї високу соціальну ціну, що спричиняє наростання незадоволення і сприяє виникненню конфліктних ситуацій, особливо якщо селяни змушені порівнювати дореформений стан власного господарювання і післяреформений, не кажучи вже про дотримання і збереження традиційних цінностей і звичаїв, історично притаманних сільській українській громаді.

У цілому вже на початковому етапі проведення аграрної реформи селянський загал в оцінюванні реформи продемонстрував чітку тенденцію до негативу; і ця тенденція зберігається й нині, після завершення реформування. Це яскраво продемонструвало опитування селян у 2005 р.; подібну оцінку селяни дали 2007 р. Так, на запитання про оцінювання реформ на селі селяни відповіли таким чином:

Таблиця 2

**Якщо конкретизувати Вашу оцінку реформ на селі, то що зокрема Ви б відмітили у цих реформах?, %
(допускалося декілька варіантів відповіді)**

Оцінка	2005*	2007
Реформи – це великий успіх реформаторів	5,7	2,6
Реформи – це велика невдача реформаторів	15,2	10,8
Вони сприяють розвитку сільгоспвиробництва	12,6	13,1
Вони сприяють розвалу сільгоспвиробництва	30,3	23,2
Означають історичну послугу влади селянству (воно одержало землю)	5,1	3,9
Означають історичну оману владою селянства (земля попливе до рук багатих)	27,1	22,5
Зумовлюють розквіт села	8,0	5,2
Зумовлюють занепад села	29,9	23,5
Забезпечують підйом життєвого рівня і культури селян	14,2	8,5
Спричиняють падіння життєвого рівня і культури селян	17,7	16,3
Розширюють свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробником	8,7	9,8
Звужують свободу вибору форми господарювання сільгоспвиробником, бо не забезпечують його технікою і створюють безробіття на селі	13,6	11,1
Реформи зміцнюють сільську громаду, бо поліпшують взаємини між людьми	2,6	3,3
Реформи руйнують сільську громаду, оскільки розшаровують її на бідних і багатих	23,3	22,2

* Дослідження проводилося у квітні–травні 2005 р. Опитано 1322 особи сільського населення. Результати викладено в монографії: Аграрна реформа в Україні : соціологічна діагностика / за ред. В.І. Тарасенка. – К. : ІС НАНУ. 2007. – 576 с.

Як видно з наведеної таблиці, у кожній парі контрастних суджень про реформу переважають негативні оцінки і не вельми різняться від даних, отриманих двома роками раніше.

В оцінках селянами загального результату реформ на селі так само домінує негативне сприйняття (48,7%), оскільки ці реформи так і не справили сподівань селянства, сприяючи розвалу сільгоспвиробництва, подальшому занепаду українського села, соціальному розшаруванню, падінню життєвого рівня і культури сільського населення, і загалом вони не відповідають інтересам селян. Позитивну оцінку загальному результату реформ наважився дати лише кожен десятий мешканець села (10,5%). Вочевидь, що основна маса селян не сприйняла реформ на селі так, як цього б хотілося реформаторам. А якщо врахувати ще й показник "важко сказати" (37%), який фіксує, по суті, нестабільні або невизначені позиції, то можна вважати, що на цьому тлі негатив має ширші масштаби, аніж зафіксовано попередніми варіантами відповіді.

Щодо власності на землю, то селянство не отримало жодних надійних державних гарантій повноцінного землевласника. Так, за даними нашого опитування, лише 10% селян отримало від реформ певний зиск особисто для себе, переважна ж більшість (41,5%) зізналися, що не отримали від них жодної вигоди, 19% ухилилися від однозначної оцінки, відповівши дипломатично – "наскільки маю, настільки й ні", а майже 16% опитаних взагалі не змогли виявити чіткої позиції щодо персональної вигоди від проведених реформ. Натомість результатами реформ на селі скористалися верхівка владних структур (41,5%), місцева влада (27%), корумповані чиновники, бізнесові структури.

Стосовно оцінювання умов власного життя у пореформений період думка селян виявилася окресленою чіткіше (див. табл. 1).

Аналіз показує, що матеріальні умови поліпшали лише в 16% сільського населення, тоді як майже в третини селян вони стали ще гіршими, а в 37% – не змінилися порівняно із дореформеним періодом. Так само і з іншими аспектами буття: соціальна і правова захищеність залишилися на тому самому рівні або навіть погіршилися. Особливо занепало транспортне і побутово-комунальне обслуговування на селі (27% і 39% відповідно), не кажучи вже про розвиток медичних, культурних і рекреаційних закладів в селах (39%, 37% і 36% відповідно). Усе це можна пояснити низьким рівнем забезпеченості сільських населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури, навіть найнеобхіднішим – газом, водою, електроенергією тощо. Так, за даними Мінагропрому, за станом на 2006 р. лише 21% жител у сільській місцевості були обладнані водогоном, 16,3 – каналізацією, 25,3 – центральним опаленням, 6,0 – гарячим водопостачанням. Ступінь забезпеченості сільського населення об'єктами соціальної інфраструктури представлено у табл. 3.

Таблиця 3

Чи функціонують у Вашому селі?, %

Об'єкти інфраструктури	Функціонують	Не функціонують	Такого немає
Клуб	74,5	20,6	2,3
Школа	93,8	3,3	1,0
Дитсадок	73,9	19,3	4,2
Лікарня (амбулаторія)	88,2	7,5	1,6
Бібліотека	80,4	12,4	4,9
Кінотеатр (кіноустановка)	19,9	52,0	24,5
Майстерня побутових послуг	28,4	35,9	32,0
Їдальня	41,2	34,6	21,9
Магазин	93,5	2,3	2,0
Кафе, бар, ресторан	85,9	6,9	4,9
Стадіон	72,2	16,7	8,5
Церква	78,4	6,9	12,1

Дані таблиці свідчать про нерівномірність забезпеченості і функціонування в сільських поселеннях різних об'єктів інфраструктури: у п'ятій частині сіл, охоплених дослідженням, наявні клуби й дитсадки не працюють, більш ніж у третині – закрито заклади побутових послуг, а в половині сільських поселень не працюють кінотеатри і немає навіть кіноустановки. Чверть сіл взагалі не мають клубів (кінотеатрів) і майже стільки ж – їдалень, у третині відсутні майстерні побутових послуг. Об'єкти загальної середньої освіти в сільській місцевості в більшості випадків не мають сучасного технічного обладнання для навчання, нерідко розташовані в непристосованих для цього, старих або аварійних приміщеннях, не вистачає педагогічного персоналу, а рівень його фахової освіти нижчий за міський. За даними РНБОУ, половина українських сіл не мають шкіл, 71% – дошкільних дитячих закладів, 46% – фельдшерсько-акушерських пунктів тощо (за станом на 2007 р.)³. Натомість у пореформений період поліпшилось торгівельне забезпечення села (48%) (див. табл. 1), однак тут варто звернути увагу на платоспроможність сільського населення, котре в більшості своїй представлено непрацездатними (пенсіонерами, дітьми), низькооплачуваними, а значить недостатньо або зовсім неплатоспроможними особами та молоддю.

Через занепад або відсутність розвиненої інфраструктури на селі більшість сільського населення не користується її об'єктами (табл. 4).

³ Див.: <http://www.rainbow.gov.ua/news/594/html>

Таблиця 4

Чи користуєтесь Ви послугами закладів соціальної сфери у Вашому селі?, %

Об'єкти інфраструктури	Постійно користуюсь	Іноді користуюсь	Не користуюсь
Ясла, дитячий садок	13,4	7,2	72,9
Початкова загальноосвітня школа	28,8	4,6	59,5
Повна середня школа	34,0	4,6	56,2
Фельдшерсько-акушерський пункт	26,5	35,6	30,1
Медична амбулаторія	29,8	47,4	15,7
Аптечний пункт	48,0	39,9	7,5
Центр обслуговування осіб похилого віку	9,8	13,1	65,0
Підстанція швидкої допомоги	14,7	35,3	38,2
Будинок культури	20,6	42,8	30,4
Бібліотека	23,2	31,0	41,5
Церква	24,5	43,1	25,8
Стадіон	11,4	21,9	58,2
Спортивний майданчик	10,1	15,7	62,4
Спортивний зал	9,8	15,7	62,4
Магазин з продажу товарів повсякденного попиту	64,0	18,6	9,1
Торговий центр	22,8	19,6	43,5
Спеціалізований магазин	23,5	31,4	31,7
Ринок	46,4	18,9	23,9
Їдальня, кафе	12,1	24,5	52,9
Комплексний приймальний пункт служби побуту	3,3	14,7	66,0
Лазня	2,9	12,1	70,9
Перукарня	25,2	29,1	35,0
Будинок побуту	12,4	21,9	52,3
Відділення зв'язку	41,8	35,6	15,0
Сільська телефонна станція	28,4	28,1	30,7
Відділення банку	23,5	33,0	32,0
Сільрада	29,7	47,7	15,0
Дільничний мільціонер	8,8	32,0	49,3

Окрему увагу необхідно звернути на сільську молодь як частину сільського соціуму, яка є запорукою розвитку українського села і сільськогосподарського виробництва у майбутньому і по котрій реформи так само завдали нищівного удару, – як безпосередньо, так і опосередковано, через селянство в цілому.

Загальна для України тенденція постаріння населення, передусім за рахунок трудових міграційних процесів, скорочення чисельності молоді й зниження рівня народжуваності найвідчутніше відбивається саме на сільських поселеннях, де наба-

гато менше можливостей для здобуття освіти, подальшого працевлаштування, створення сімей, народження, утримання й виховання дітей, низький рівень соціально-культурного та побутового обслуговування тощо порівняно з містами. Нині в сільській місцевості проживає 14 млн. 660 тис. людей (за станом на 01.04. 2008 р.). Загальне демографічне навантаження у розрахунку на 1000 осіб з числа населення працездатного віку впродовж 1989–2008 рр. зменшилося з 791 до 585 непрацездатної особи. При цьому навантаження родин дітьми різко скоротилося (з 412 до 226), а особами пенсійного віку – помітно зросло (з 379 до 395)⁴. Тобто, спостерігається процес неухильного старіння робочої сили, у складі населення працездатного віку поступово зростає частка осіб старшого працездатного віку (45 років і старіше). За прогнозами експертів Світового банку, у найближчі 15–20 років чисельність людей працездатного віку в Україні зменшиться на 20%, а до 2050 р. населення України може скоротитися майже удвічі – до 26 млн. осіб.

Загалом в Україні й надалі спостерігається тенденція до перевищення смертності над народжуваністю у середньому співвідношенні 1,6:1. Найгірша ситуація в Чернігівській (2,6:1), Черкаській (2,1:1), Полтавській (2:1) областях – там, де переважає сільське населення (за винятком Закарпаття, де сьогодні склалася ситуація переважання народжуваності над смертністю і співвідношення сьогодні становить 1:1). Але загалом у сільській місцевості рівень народжуваності залишається майже вдвічі нижчим за смертність (у 2006 р. – 10,3 проти 19,8 на 1000 населення). За даними РНБУ, в Україні нараховується 8 тис. сіл, що втратили можливість самовідтворення населення, 120 сільських регіонів стали зонами демографічної та поселенської кризи⁵.

Несприятливі тенденції щодо погіршення рівня та якості життя в сільській місцевості, вплив найбільш активної та працездатної частини сільського населення до міст сприяють занепаду сільських територій. А якщо взяти до уваги сучасний технологічний і науковий прогрес у виробництві, зокрема, в аграрному секторі, зростання потреб в освіті і вимог до освітнього і професійного рівня на селі, то проблема міграції сільського населення набуває особливо тривожних масштабів. Для отримання освіти, навіть середньої професійної, молодь змушена від'їжджати до міст, і в більшості випадків вона в село не вертається. Це яскраво демонструють результати нашого дослідження. Так, на запитання, чи залишається молодь працювати й жити у своєму селі, позитивно відповіли лише 9% респондентів.

Аналіз показує, що 73,5% сільського населення визнають незаперечним той факт, що молодь не затримується в селі і вся, або майже вся, від'їжджає. І причин на це більш ніж достатньо. Зростання міграційних процесів на селі, першою чергою, відбувається через відсутність можливостей працевлаштування, навіть після отримання у місті відповідної освіти (57%), низький рівень розвитку інфраструктури на

⁴ Населення (за станом на 1.01.2008 р.) [Електронний ресурс]. – К. : Держкомстат, 2008. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/>

⁵ <http://www.rainbow.gov.ua/news/594.html>

селі (13%), відсутність достатніх можливостей для задоволення власних потреб (12,4%) тощо. Звичайно, за таких умов сільська громада розпадається, втрачаючи в особі молоді потенціал подальшого розвитку.

Загалом, за оцінкою більшості опитаних, у післяреформений період на селі склалася непевна атмосфера, з чітко окресленим переважанням негативно забарвлених характеристик.

Таблиця 5

Як би Ви визначили сьогодні загальну атмосферу у Вашому селі?, %

Характеристики	2005	2007
Піднесена, з трудовим ентузіазмом	1,6	2,0
Оптимістичного забарвлення	3,6	6,2
Спокійна, ділова	9,5	10,5
Пригнічена, із стійким песимізмом	12,6	15,4
Ситуація загального роздратування	9,7	7,5
Напружена	17,0	7,8
Конфліктна	4,2	3,6
Чітко не визначена	14,6	21,6
Безвихідь, глухий кут	10,1	10,8
Важко сказати	15,4	11,4
Без відповіді	1,4	3,3

Порівняльний аналіз загальної атмосфери на селі показує, що вона фактично не змінилася за два роки, і в ній домінують переважно негативні характеристики. Щоправда, 2005 р. більше селян оцінювало атмосферу як напружену (17%), 15% взагалі перебували в стані розгубленості і не могли окреслити своєї позиції, двома ж роками потому ситуація усталилась, число тих, хто вибрав варіант відповіді "Важко сказати", зменшилося (11%), і більшість опитаних визнавала атмосферу невизначеною.

Водночас, оцінюючи морально-психологічну атмосферу, що склалася сьогодні на селі в цілому, переважна більшість сільського населення (64%) одноставно визнала, що село перестало бути єдиним, втратило притаманний йому з давніх-давен дух колективізму і цілісності, морально-психологічна атмосфера налаштовує радше на роз'єднання, ізоляціонізм, егоїзм та індивідуалізм, аніж на об'єднання (29,4%).

Одне слово, життя українського села сьогодні дуже змінилося, воно набагато ускладнилось, стало багатопроблемним, навіть конфліктним. Так, у низці конфліктів, що мають місце на селі, селяни першою чергою називають міжособистісні – між сусідами (45%), батьками і дорослими дітьми, родичами (30%) з приводу успадкування житла, землі, майна (13,4%), тобто ті стосунки, які історично були

основою і запорукою єдності сільської громади, гуртували і об'єднували людей на селі.

Сучасні міжособистісні стосунки і відносини сьогодні дедалі більше й частіше ґрунтуються на принципі "ти – мені, я – тобі" (27,4%), кумівстві й сусідстві (30%), а також на грошах (23,5%). Варто врахувати ще й той факт, що гроші, які селянин може заробити, вельми невеликі, а закупівельні ціни на продукцію, вирощувану ним, низькі, і це, безумовно, селян аж ніяк не влаштовує. Так, переважна більшість опитаних селян (71%) 1 л молока здають за ціною 1,50 грн. і вище; м'ясо в убійній вазі – за ціною 10–15 грн. за кг, в живій вазі – за 6–9 грн. за кг, тоді як за балон газу більшість (73%) змушена платити 90–100 грн., за складометр дров – понад 70 грн., а за 1 т вугілля – понад 300 грн. Така невідповідність цін на продукцію сільського господарства та матеріально-технічні засоби (техніку, паливно-мастильні матеріали, електроенергію, мінеральні добрива, засоби захисту рослин тощо), за оцінками УААН, щорічно вимиває з сільськогосподарських підприємств приблизно 10 млрд. грн. Цей чинник разом з обмеженістю державної підтримки сільгосптоваровиробників зумовлює загальну збитковість сільськогосподарського виробництва. Це підтверджується зростанням числа збиткових сільськогосподарських підприємств, яке, за даними Міністерства аграрної політики України, 1990 р. становило лише 0,4% (51 господарство), 2003 р. – 50%, а у врожайному 2004 р. – вже понад третину. Звичайно, такий дисбаланс між прибутками і витратами впливає на психологію і мораль сільського соціуму, трансформуючи і деформуючи їх (табл. 6).

Таблиця 6

Чи влаштовують Вас зазначені Вами ціни?, %

Ціни за:	Влаштовують	Не влаштову-- ють	Наскільки влаш- товують, нас- тільки й ні	Важко сказати
- зорювання сотки землі	22,2	57,8	10,5	5,6
-обмолочування комбайном соток зернових	18,6	54,9	9,1	10,1
-скошування сотки лугової трави	26,1	39,2	11,4	13,4
- 1 л молока	17,3	69,6	6,5	3,6
- 1 кг м'яса	4,9	82,7	5,9	2,3
- півлітра самогону	17,3	34,6	13,1	26,8
- 1 т органіки	17,6	45,4	10,1	18
- 1 т вугілля (брикету)	5,2	74,5	8,5	5,9
- балон газу	7,2	74,2	6,9	4,2
- кубометр газу	8,8	58,9	8,5	7,2
- 1 складометр дров	15,7	57,2	13,1	7,5

З метою доходу селяни змушені займатися самогонварінням, і 74% респондентів зізналися, що в них у селі доволі часто виробляють і продають самогон. Частіше за все виготовленням і продажем займаються непрацюючі селяни (46%), пенсіонери (38%) і спекулянти (23,5%). З одного боку, для них особисто цей бізнес приносить певний дохід, допомагає виживанню в складних умовах, а з іншого – вони самі ж сприяють деформації моралі сільського соціуму, деградації селянина, його фізичному нищенню. Причому більшість респондентів визнала, що ані місцева, ані районна влада, ані громадськість (44%, 51%, 41% відповідно) з алкогольним бізнесом не борються. Зокрема, третина опитаних визнають, що й міліція не бореться ані з самогонним бізнесом, ані з пияцтвом й алкоголізмом на селі.

Таблиця 7

Як Ви вважаєте, чи змінюється зараз селянська мораль?, %

Варіанти відповіді	%
Змінюється на краще	7,5
Змінюється на гірше	33,7
Наскільки змінюється, настільки й ні	23,9
Залишається без змін	13,4
Важко сказати	18,6
Без відповіді	3,0

Як бачимо з даних дослідження, селяни самі визнають, що в пореформений період селянська мораль дуже змінилася і змінилася на гірше: авторитет селянської праці падає в очах навіть самих селян, а особливо серед сільської молоді (60,5%), інтелігенції (31,6%), пенсіонерів (36,3%); у селах збільшується кількість так званих "несунів" – розкрадачів державного і громадського майна (це підтверджують 37% опитаних). У цілому, за оцінками селян, понад третина з них (38,5%) вкрай незадоволені умовами проживання в рідному селі.

Таблиця 8

Динаміка зміни авторитету сільської праці у різних категорій сільського населення, %

Категорії сільського населення	Виріс	Не змінився	Зменшився	Важко сказати
- селян	18,6	25,2	44,4	8,2
- сільських підприємців	34,0	22,9	18,0	20,0
- спеціалістів сільського господарства	26,8	29,1	24,2	15,0
- керівників господарств	35,3	26,1	18,3	14,4
- орендаторів	45,7	22,2	8,2	18,0
- районної влади	18,3	31,4	21,2	24,2
- посередників із закупівлі	18,0	27,0	24,2	24,2
- сільської молоді	5,2	17,6	60,5	11,1
- сільської інтелігенції	10,5	31,7	31,4	21,0
- сільських пенсіонерів	14,4	27,4	36,3	16,7

Представників старшого покоління прямо запитали, як змінилося їхнє життя порівняно з життям за радянських часів. Лише кожний десятий визнав, що його життя стало кращим у нових умовах, і, на нашу думку, це відбулося радше за рахунок більш-менш успішних дітей чи онуків, яким удалося налагодити свою справу чи то вдало пристосуватися до нових умов; 17% пенсіонерів вважають, що відбулися лише часткові зміни, – у чомусь стало краще, а в чомусь гірше, тоді як більшість (41,2%) зізналася, що в цілому їхнє життя погіршилось. Треба зауважити, що майже третина опитаних взагалі не змогли оцінити, як змінилося їхнє життя порівняно з 70–80-ми роками ХХ ст.: 22,5% залишили запитання без відповіді, а 7,2% не змогли висловити чіткої думки.

Респонденти так розташували перелік проблем, які на сьогоднішній день найбільш турбують сільських мешканців, що він яскраво підтверджує картину розпаду сільського соціуму.

Так, перше місце у переліку посідає проблема працевлаштування на селі (81%), водночас і нарівні із цим селяни називають відсутність таких життєво необхідних аспектів сільського життєвого простору й життєдіяльності сільського соціуму, як водо-, газо- й електрозабезпечення (70%, 77% і 70% відповідно), брак нормальних доріг з твердим покриттям (65%), автобусного сполучення з найближчими населеними пунктами (53%) і загалом благоустрою села (74%).

Це саме питання було поставлене нами не напряму, а опосередковано, тобто респондентів запитали про нагальні проблеми, що постають *перед їхніми* односельцями в пореформеному селі. Відповіді так само можна проранжувати приблизно у тій самій послідовності за значимістю, і це ще раз доводить незадоволення селян умовами проживання і життєдіяльності в сучасному селі. (Найсерйознішою з усіх проблем селяни, знову-таки, назвали безробіття та відсутність роботи і робочих місць на селі, особливо серед молодого покоління (77,8%); низький рівень зарплат і пенсій (53,3%); подорожчання послуг і повне пограбування селян (45%)). За даними Держкомстату України, рівень безробіття сільського населення працездатного віку у 2005–2006 рр. залишався без змін на рівні 6,6%, в той час як рівень безробіття міського населення зменшився на 0,6%. У першому півріччі 2007 р. ця тенденція збереглася: рівень безробіття сільського населення зменшився порівняно з аналогічним періодом попереднього року на 0,1 в.п., міського – на 0,3 в.п. Між тим, за оцінками експертів Національного аграрного університету, насправді рівень безробіття в сільській місцевості може бути на порядок вищим від офіційно зареєстрованого Держкомстатом і сягати 2,3 млн. осіб працездатного віку⁶.

За даними Мінстату України, в країні понад 800 тис. селян мають офіційний статус безробітних. Окрім того, три чверті тих, хто працює у сільській місцевості, – це так зване самозайняте населення, що ледве зводить кінці з кінцями⁷. Результати на-

⁶ <http://www.niss.gov.ua>

⁷ Портал Аграрного сектору України. – Режим доступу : <http://agroua.net/news>

шого опитування показали, що серед працюючих селян заробітну плату вчасно отримують трохи більше третини (37,2%), майже стільки ж отримують орендну плату за земельний пай (38%), чверть – за майновий пай (23%). Тобто, на селі й досі спостерігаються затримки з виплатами чи навіть відсутність виплат. При цьому виплати, у тих випадках, якщо вони здійснюються, лише у 44% відбуваються у вигляді грошової заробітної плати, 4% – в натуральній і 3% – у змішаній формі; орендна плата третині селян (32%) виплачується у натуральній формі, 14% – грошима і 6% – у змішаній формі. Звичайно, такий рівень і темпи виплат не задовольняють і третини опитаних (27%).

Щодо розмірів отримуваної заробітної плати, то третина працюючих селян (32,3%) зазначила, що їй не вистачає навіть на життя, достатній заробіток мають лише 20% сільського населення, а кожному десятому мешканцю вистачає заробітку лише на те, щоб забезпечити себе і свою родину.

Далі, як наслідок двох попередніх проблем, у переліку селяни називають зростання ціни на продукти харчування, наркоманії, подорожчання послуг і повне пограбування селян через низькі закупівельні ціни (45%), нестабільність політичної ситуації в країні (25,5%), відсутність відповідного соціального захисту людини та незадовільне матеріальне становище людей (15,7%), злочинність (10,5%), проблеми з отриманням освіти дітей і оплатою за їх навчання (10%), низьку якість транспортного, медичного обслуговування, незадовільний стан екології (6%) тощо.

Те саме підтверджують дані моніторингового опитування, проведеного 2008 р. Так, наприклад, відповіді на запитання щодо гарантій зайнятості і забезпечення роботою в різних типах поселень показують, що найгірша ситуація склалася на селі, – саме там спостерігається найвищий відсоток осіб, які засвідчують погіршення ситуації із забезпеченням роботою й гарантіями зайнятості (39% проти 36% у невеликих містах, 34% в решті міст і 25% у столиці відповідно) (табл. 9).

Таблиця 9

**Гарантії зайнятості і забезпечення роботою, %
("Як Ви оцінюєте характер змін, що відбулися за останні 12 місяців?")**

Варіанти відповідей	Загалом по масиву (N=1784)	Київ (N=96)	Місто з населенням понад 250 тис. осіб (N=554)	Невелике місто (N=502)	Село (N=632)
Значно погіршилися	18,0	10,4	16,6	18,5	20,1
Трохи погіршилися	18,0	14,6	17,5	17,7	19,3
Залишились без змін	55,5	65,6	54,5	56,0	54,6
Трохи поліпшилися	7,5	7,3	10,3	7,8	4,7
Значно поліпшилися	1,0	2,1	1,1	0,0	1,3

Тобто, у цілому ми спостерігаємо, що сьогодні відбувається загальний широкомасштабний занепад села і сільської спільноти. Результати нашого опитування сільського населення та інших яскраво продемонстрували і підтвердили, наскільки неп-

родумано і варварськи було проведено аграрну реформу, з переважанням в ній деструктивних, руйнівних тенденцій і катастрофічних наслідків, які постійно даються взнаки і навряд чи будуть подолані найближчим часом. Стосовно покращання життя найближчим часом песимістичні настрої переважають оптимістичні (44% проти 20% відповідно). Так, на запитання моніторингового дослідження 2008 р., як зміниться Ваше життя у найближчий рік, респонденти відповіли таким чином (табл. 10):

Таблиця 10
Настрої мешканців України щодо майбутнього, залежно від типу поселення, %

Варіанти відповідей	Загалом по масиву (N=1784)	Київ (N=96)	Місто з населенням понад 250 тис. осіб (N=554)	Невелике місто (N=502)	Село (N=632)
Ніякого покращання не відбудеться	44,0	35,1	45,3	43,2	44,9
Важко сказати, поліпшиться чи погіршиться	36,4	48,5	36,3	39,2	32,4
Більш-менш налагодиться	19,6	16,5	18,3	17,6	22,7

Є очевидним, що більшість населення країни (44%) і не сподівається на покращання ситуації в країні. Щодо розподілу за типом поселення, то в сільській місцевості безнадійно налаштованих проживає така сама кількість, як і у великих містах (по 45% відповідно), водночас й оптимістів виявилось все ж найбільше саме у селі (23%), але, на нашу думку, це відбулося за рахунок зменшення кількості тих, хто не визначився з чіткою відповіддю на поставлене запитання, порівняно з мешканцями столиці та інших міст України.

Хоча селяни за своїм духом і виявилися більш оптимістичними за городян і вважають, що власність на землю означає перспективу забезпечити своїй сім'ї благополуччя і добробут (думка 38% респондентів), попри все ця власність на землю принципово нічого не міняє в житті пересічного селянина (22,2%), вона радше породжує додаткові тривоги і зайвий клопіт: що робити з цією землею і як її обробляти за тих умов, що склалися сьогодні (15,4%), навіть острах, чи не відберуть цю землю в майбутньому (13%). Лише 6% селян вбачають у земельній власності можливість вигідно увійти в земельний ринок. До речі, і в цьому питанні панує безлад. Окрім того, що сама держава вшент оббирає селянина податками (41,2%), комерційні посередники (36%) і орендарі своєю чергою (20%), а також бізнесові структури і міські чиновники (16%), селяни не приховують, що й у вирішенні земельних питань місцеві органи влади (сільські ради) лише у 20% дотримуються чинного законодавства і не допускають махінацій із землею. У решті випадків вони діють з численними порушеннями, зволікають з прийняттям рішень (5%), своєчасно не інформують про свої рішення в розв'язанні земельних питань (16%), виділяють землі стороннім особам, продають кращі ділянки грошовитим покупцям і можновладцям (24%) тощо.

Незважаючи на те, що, на думку 18,3% селян, земля є даром природи для всіх людей, кожна людина має право на свою частку, і люди самі мають вирішувати, продавати її чи ні (18%), а якщо продавати, то не будь-кому, а лише тим, хто житиме і працюватиме на ній (10%), сам її оброблятиме (15%). І хоча серед селян лише 10,7% вважають, що земля принципово не може бути приватною власністю і повинна належати державі, котра має право здавати її в оренду своїм громадянам, бажаючих повернутися до дореформених часів та колгоспно-радгоспного принципу організації господарювання (як це зробили у Білорусії) не вельми багато (14,7%). Більшість дотримується думки, що такої можливості вже нема (24,5%) і ніколи не буде (23%).

Отже, аналіз результатів опитувань серед селян показав, що сільський соціум зазнав неабиякої соціально-економічної, політичної, морально-психологічної та духовно-культурної травми внаслідок проведених реформ. Завдячуючи владі, селянство перетворилося на маніпульовану і пасивну масу, ставши матеріально і морально розчавленим класом, втративши перспективи подальшого розвитку. Трансформована і зруйнована сільська громада набуває конфліктного і вибухонебезпечного потенціалу, втрачає історично притаманну їй самоорганізованість. У громаді відсутнє активне ініціативне ядро, здатне виступити на захист господарських і життєвих інтересів селян, оскільки в сьогоденних умовах, коли приватна власність працює не на консолідацію сільчан, а на їх індивідуалізацію і розрізненість, доволі важко організувати подібний актив (думка 17,3% опитаних), хоча нагальну потребу в його створенні відчувають більше третини респондентів (39%). Втім, варто наголосити, що 9,5% селян відзначили, що в них такий актив є й успішно діє.

Загалом проведені реформи змінили не тільки спосіб господарювання, а й спосіб життєдіяльності сільського виробника, механізми його включення в сільську громаду та взаємодії з нею. Реформа деформувала ставлення селянина як традиційного господаря до землі, перетворила його на залежного, навіть закріпаченого робітника. Новітні життєві стандарти не відповідають реальним потребам та інтересам сучасного селянства. Відсутність колективістського духу і згуртованості дедалі розвалює сільську громаду, руйнує її соціальну структуру, загострює більш міжособистісні стосунки, провокує виникнення і загострення конфліктів та суперечок. Через це життя сьогоденішнього селянина перетворюється на звичайне виживання.